

Makale Geliş Tarihi: 3.01.2018

Makale Kabul Tarihi: 12.02.2018

KRONÎKEK JI SEDSALA 18AN LI SER TARÎXA BADÎNAN Û MEZOPOTAMYAYA BAKURÎ

Ergin Öpengin *

KURTE

Ev nivîs behsa kronîkeke dawîya sedsala 18an dike. Ev kronîka yek-pelî ya bi farisî, yan li Akre yan jî li Amêdiyê hatiye nivîsin ku îro di nav sînorên Kurdistanê Îraqê de dimîne. Kronîk di nav destnivîseke berfireh a helbestên farisî de ye û îro li Pirtûkxaneyê Dewletî ya Berlînê tê parastin. Ev kronîk behsa çendin bûyerên dîrokî dike ku di navbera 1694 û 1781an de li Mezopotamyaya Jorîn an jî li başûrê Kurdistanê Osmanî qewimîne. Bûyerên qeydkirî li ser geşedanên mezîniyên siyasî, aborî û civakî yên wê herêmê ne. Gotar wergereke bi kurdî ya vê kronîkê pêşkêş dike û di nav çarçoveyêke dîrokî de analîza kesayet û bûyeran dike.

Peyvên Sereke: Jêderên Salnameyî, Sedeya 18an, Mîrektiyên Kurdan, Mezopotamyaya Bakur, Kurdistanê Osmanî

ABSTRACT

A Chronical from 18th Century on History of Badinan and Northern Mesopotamia

This paper presents a chronicle written down at the end of the 18th century in Amadiya or Akre towns of present-day Iraqi Kurdistan. The chronicle is a single folio side written in Persian and found within a larger manuscript of mostly Persian poetry, today kept at the Berlin State Library. It enumerates a number of historical events from 1694 to 1781 in what can be considered as Upper Mesopotamia or southern

---

Dersdarê mêvan di Beşa Zimannasiyê Zanîngeha Uppsala. E-mail: ergin.opengin@gmail.com.

Ev nivîsar gava lêkolêr, di beşa Zimannasiya Giştî ya Zanîngeha Bambergê li Elmanyayê, lêkolêrê post-doktorayê bû (2014-2016) hate nivîsin, ku projeya wî li ser tehlîla zimanî ya metnên kurdî yên berî 1800an bû bi piştgiriya darayî ya Dezgeha Lêkolînê ya Elmanî (Deutsche Forschungsgemeinschaft - koda projeyê: OE627/1-1) dihate birêvebirin.

part of the Ottoman Kurdistan. The recorded events relate to the political and major socio-economic developments in the region. The paper provides a Kurdish translation of the chronicle and analyzes the persons and events mentioned in the chronicle within their historical context, comparing it also to a similar annalistic document from Syriac tradition.

Key Words: Annalistic Source, 18th Century, Kurdish Principalities, Northern Mesopotamia, Ottoman Kurdistan

ÖZ

Behdinan ve Kuzey Mezopotamya Tarihi Üzerine 18. Yüzyıldan Bir Kronik

Bu makale 18. yüzyıl sonunda günümüz Irak Kürdistan'ı sınırları içinde kalan Akrê veya Amediye'de yazılmış bir kronikten bahsetmektedir. Tek sayfadan oluşan bu Farsça kronik, bugün Berlin Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilen ve çok sayıda Farsça şiir içeren bir el yazmasının içinde bulunmaktadır. Söz konusu kronik 1694 ile 1781 yılları arasında Yukarı Mezopotamya veya Osmanlı Kürdistanı'nın güneyinde kalan bölgede vuku bulan bazı olaylardan bahsetmektedir. Kronikte bahsi geçen olaylar, bölgedeki belli başlı siyasi ve sosyoekonomik gelişmelerle ilgilidir. Bu makale sözü edilen kroniğin Kürtçe bir tercümesini sunarken, aynı zamanda bahsedilen kişi ve olayları da tarihi bir bağlam içinde analiz etmektedir

Anahtar Kelimeler: Kronikler, 18. Yüzyıl, Kürt Mirlikleri, Kuzey Mezopotamya, Osmanlı Kurdistan'ı

1. Destpêk

M. Clement Huart¹ pîsporê ziman û kulturên rojhilata nêzîk, ber bi dawîya sedsala 19an, bi tesadufeke xweşbext, di nav destnivîsareke şî'ra farsî ya arşîva xwe de, bi ser rûpelekê ve dibe, ku tê de mustensixê destnivîsarê, bi usûla salnameyan an kronîkan, ji dawîya sedsala 17an heta ber bi dawîya sedsala 18an, bi renekî kronolojîk, hejmareke qewimînên tarîxî yên li herêma Badînan û li derdorên wê, anku bi giştî yên bakurê Mezopotamyayê, rêz dike. Bi gotineke deqîqtir bi qewimînên ji sala 1694an dest pê dike û bi yên ji sala 1781ê, di serdema mîr Îsmail Paşayê kurê Mîr Baramê Mezin de, diqede.

Ev belge metneke nesr e û bi farsî hatiye nivîsîn. M. Clement Huart edîsyona frensî ya naveroka wê rûpela destnivîsarê di meqaleyêke xwe de² tevî têbînîyên li ser cih û bajarên behskirî belav dike. Clement Huartî metn yekser newergêraye, bes madde bi madde pêşkêş kiriye û ligel têbînîyên li ser dever û bajaran belav kiriye. Lê belê, xuya ye ji ber zanyariyên berteng ên li ser zimanê kurdî li nav rojhilatnasên wê demê, anku dawîya sedsala 19an, Huartî gelek sal û nav û peyv xelet xwendine. Bo nimûne, wî “Melik Axayê Dostikî” wek “hukmê Axayê Khoustekî” [*regne d'Âgha-i Khoustekî*] veguhastîye; an jî peyva “bûbelerze” wek “nûbelerz” xwendîye û bi menaya ‘ta’ li frensî wergerandiye; her dîsa, tarîxa qewimîna dawî di kronîkê de wek 1783 (1198 h.) xwendîye, ku di rastiyê de 1781 (1196 h.) e. Herwiha raveyên wî bêtir ji bo xwendevanên ewrûpayî ne. Lewma di vê xebatê de bi tenê çendek ji têbînîyên wî yên girîng hatiye îstifadekirin. Ev edîsyona bi kurdî ya metnê dêwan xeletîyan rast bike û bi vê helkeftê hewla têgihîştîneke berfirehtir ji vê metnê bide.

Di vê nivîsarê de, piştî hindê agahiyên li ser paşxaneya destnivîsarê û nerîta kronîknivîsiyê li herêmê, em dê kurdiya vê belgeya navhatî pêşkêş bikin û de metnê bi rengê şîrovekirina kesayet û qewimînên di kronîkê de hatî tehlîl bikin. Kopyeke berperê destnivîsarê yê vê kronîkê jî di Servehî I de berdest e.

2. Paşxaneya nivîsîna kronîkan li herêmê

Weku me li jorê got, bo şêwaza xwe, ev belge dikeve nav cureyê salnameyan, ku ev nerîteke qedîm e ji bo nivîsîn û qeydkirina tarîxê. Di salnameyan de qewimînên tarîxî bi renekî kronolojîk tene rêzkerin, lewre navekî wan jî “kronîk” e. Ev corê kronîkan di nav nivîskar û mustensixên siryanî de gelek

¹ Marie-Clement Huart (1854–1926) bo zemanê xwe li ser edebiyata farsî û tirkî û erebî gelek şareza û xwedangotin bû û li dû xwe gelek berhemên girîng hiştin. Ew herwiha li ser tarîx û cemaeta kurdan jî şareza bû û bo nimûne di çapa ewil a *Ensîklopediya Îslamê* de (1916–1936) gelek babet li ser kurdan û Kurdistanê nivîsîne. Ji bo kurte biyografi û berhemên wî binêre: Jean Calmard. “Huart Clément,” *Encyclopaedia Iranica*, cild XII, Qism. 5 (2004), 550–551; berdest e li ser internetê: <http://www.iranicaonline.org/articles/huart-clment> [17 çiriya pêşî 2014].

² Clemant Huart. “La prière canonique musulmane, poème didactique en langue kurde.” *Journal Asiatique* V (1895): 86–110.

berbelav e.³ Wisa jî divê em behsa kronîkeke din ya siryanî bikin ku ji heman herêmê tê û ji bo şikl û naveroka xwe pir şibî vê kronîka me ye. Ev kronîka siryanî, weku di gotara Amir Harrakê pîsporê destnivîsarên siryanî de hatiye neqlkirin,⁴ du pel in û di nav destnivîsareke rêzimana kurdî ya bi zimanê siryanî de ye, ku ew jî li Navenda Destnivîsarên Iraqî li Bexdayê tê parastin. Herçend li ser mustensix û cihê nivîsînê agahî nebin, lê Harrak piştrast e ku nivîskar keşeyek bûye li Dêra Rabban Hormizd a kildaniyan li Elqoşê (li başûrê Dihokê). Di vê kronîkê de, ji sala 1760–61ê heta 1879an, qewimînên li herêma bakurê Mezopotamyayê (anku deverên Mûsil, Duhok, Akre, Rewanduz, Tiyar) bi nezera mesîhiyên siryanî hatine neqlkirin. Ev her du kronîk bi rengê seyr hevdu temam dikin: heyama xelasiya qeydên tarîxî yê kronîka me dibe serê heyama kronîka siryanî, û heyama qedêrê bîst salan (1760–1781) ya her du kronîkan yek e. Di kronîka siryanî de jî gelek behsa seferan û xelayê heye. Ger em kurtiyek ji naveroka wê kronîkê bidin qewimînên herî girîng ev in: sefera Şah Tahmasp bo ser Mûsilê (1760–61), xelaya mezin li herêma Mûsilê (1777–78 û 1827–28), gelek seferên Mîrê Kore li ser Amêdiyê (1833–34) û Akre (1832–33) û Elqoşê (1832), şerê Mîrê Kore li dijî Salman axayê hakimê Akre (1832–33), şerê Reşîd Paşayê osmanî li dijî Mîrê Kore û girtin û şandina Mîrê Kore bo Stenbolê (1835), sala Muhammed Paşayî Amêdî girt (1840–41), sefera Mîr Bedirxan Beg bo ser Tiyarê û talan û wêrankariya bi şûr (1842–43), sala Ismaîl Paşayî sefer birî ser Dêra Rabban Hormizd û dest danî ser hemû serwet û samanên wê (1842), sala digotinê *nehatî* ji ber hêşînebûna erdî (1847), û sala xelayeke ne mîna yê berî xwe, ku genim û ceh pir ji qîmeta xwe ya asayî girantir bûne (1879).⁵

3. Danasîna destnivîsarê

Ev destnivîsara kronîkê de îro di Kitêbxaneyaya Dewletî ya Berlinê de bi referansa Ms. or. fol. 4218 û bi sernavê giştî *Kaşkol* (Keşkol) qeydkirî ye.⁶ Em piştrast in ku destnivîsara M. Clement Huartî û ya li Kitêbxaneyaya Dewletî ya Berlinê yek in, ji ber ku, weku di kataloga destnivîsarên kurdî ya kitêbxaneyê de jî hatiye diyarkirin, destnivîsar bi rêya Clement Huartî gihiştîye kitêbxaneyê û jixwe di rûpela 4ê ya destnivîsarê de têbîniyeke destxet ya Clement Huartî bi zimanê frensî derheq naveroka destnivîsarê de heye.

Ev destnivîsar ji 92 pel an wereqan pêk hatiye; hindê pelên wê ji yê din kevntir in, lê hemû rûpelên wê temam û xwendinbar in. Navê mustensix û sala nesxkirinê de nehatiye nivîsîn, lê belê Huart diyar dike ku bi ihtimaleke gelek mezin ev destnivîsar ber bi dawîya sedsala 18an hatiye nivîsîn. Kaxeza destnivîsarê ya stûr û gir û xuyana nivîsê bi hibra hinek rengçûyî delîlên wî ne

³ Amir Harrak. "Northern Mesopotamia in a 19th Century Syriac Annalistic Source." *Le Muséon* 119, no. 3 (2006):293–305, r. 304.

⁴ Harrak, "Northern Mesopotamia"

⁵ Harrak, "Northern Mesopotamia," 297–299.

⁶ Kamal Fuad. *Kurdische Handschriften*. (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1970), 121–122.

bo vê tesbîtê. Sebebekî dî yê tesbîta Huartî ji kronîkêbi xwe tê, lewre di kronîkê de axirîn sala qeydkirina qewimînên tarîxî sala 1781ê [1196 h.] ye. Weku dê di naveroka kronîkê de xuya bibe, piraniya qewimînên behskirî ji herêma Badînan in, di navbera Zaxo – Amêdî – Mûsil de, ku ev yek, her weku Huartî amaje pê kiriye, dihêle mirov bihizire ku nivîserê vê kronîkê û herwiha nivîser/mustensixê qismê kevn yê destnivîsarê kurdekî ji vê herêmê ye.

Heçî naveroka destnivîsarê ye, ji bilî çend pelên kurdî û kronîka em dê li xwarê pêşkêş bikin, di temamiya destnivîsarê de parçeyên berfireh ji berhemên şa'irên îranî yên heta xelasiya dewra klasîk (sedsalên 15–16an), wek Xeyyam, Hafiz, Se'dî, Camî, Hilalî, Qasim hene. Qismê kurdî jî menzûmeke dînî ya 63 beytî ye û çend berper ji şî'rên Melayê Cizîrî ne.⁷

Heçî kronîka mijara vê nivîsarê ye, ew li qismê çepê yê berperê 71b ya destnivîsarê ye û bi zimanê farsî nivîsî ye. Nivîskarî ji sala 1694an [1106 h.] heta sala 1781ê [1196 h.] mesele û qewimînên girîng yên li herêma Badînan û derdorên wê, an jî, bi gotineke firehtir, yên bakurê Mezopotamyayê, û yên li Bexdayê rêz kirine. Di nav wan qewimînan de ji lehiya ku bi ser pira Zaxoyê ve ketiye heta şer û fermana bi ser êzidiyên Sêmêl û Şingalê, ji xelaya seranserî heta kuştina çendîn axayên kurd, ji ta û ta'ûnê heta şerên hukumdariya Bexda, Mûsil û Cizîrê gelek xalên girîng ên tarîxî cih digirin, ku hindêk jê dikevîne nav tarîxa mehellî û hindêk jî ji tarîxa siyasî ya vê herêma Kurdistana zemanê Osmanîyan û derdora wê ne.

4. Pêşkêşkirin û wergera kurmancî ya kronîkê

Piştî vê paşxaneyê, em li vir, wergera kurmancî ya vê rûpela tarîxa Badînan û Kurdistanê yekser ji destnivîsarê vediguhêzin. Bo niha nav di belgeyê de çawa hatibin em wisa dinivîsin, herwiha tenê derheqê xwendina metnê de têbînî dê bêne danîn (tehlîl û şîrove di bin serdêra 4.1 de ne). Me wergereke sadiqî metna bi farsî da ber xwe da ku şêwaza tarîxnivîsiya nivîskarî bête ber çavan. Di pêşkêşkirina metnê de hejmarên li destê çepê beramberî hejmara rêza di berperê destnivîsarê de ye. Peyvên di nav kevanan de ji jêderê ne, yên di nav goşebendan de me ji bo temamkirina menayê lê zêde kirine. Metna resen wek rûpela dijîtal ya destnivîsarê di Servehî I de ye.

- 1 Hatina ava reş li gundê Zaxo, xalib bû
û derbas kir pira (*qenture*) Zaxoyê di sala hezar û sed û şeş ji hicreta
Resûlullah sellem. Ê cenga Mehdiyê kazib bi
Devasiniyan di sala
hezar û sed û hevde. Ê cenga Sêmêl, ku gundê gebran e, di sala hezar û
sed û bîst

⁷ Xebata me ya amadekirina van metnên kurdî bo çapê berdeyam e.

- 5 û şeş. Ê cenga Hesen Padişah li çiyayê Şingarê di sala hezar û sed û bîst û pênc.
Ê hatina xelaya mezin [di sala] hezar û sed û yek. Waqî‘bûna cenga Kamîzek⁸ [di sala] hezar û sed û sêzde.
Ê kuştina Hemze Begê Şîrazî û Melik Axayê Dostikî⁹ [di] hezar û sed û danzde. Ê kuştina Zubeyrxan Beg
[di] hezar û sed û bîst û çar. Ê kuştina Xalid Axayê Şerefan û Qutâs [di] hezar û sed û sî û heşt.
Ê cenga ku waqî‘ bû li Bexdadê di mabeyna ‘Ecem û Musulmanan [di] hezar û sed û çil û şeş. Ê hatina¹⁰ Tehmez şahê
- 10 ‘ecem bo şehre Mûsilê [di] hezar û sed û penceh û pênc. Ê hatina xelaya mezin ku çaryekê genimî bi bîst û yek kelbî bû
[di] hezar û sed û heftê û yek. Ê waqî‘bûna ta‘ûnê [di] hezar û sed û heftê û du. Ê hatina Beyrem Beg bi Suleyman
Padşah Bebe[di] hezar û sed û şêst û heft. We sala ku Ibrahîm Beg hate di nav Muzuriyan û şkefta (*kehîf*) Mîr Sîdan¹¹
girt [di] hezar û sed û heştê. Ê êdî mewta Behram Beg di sala hezar û sed û heştê û yek,
bîst û yek roj ji meha xezîranê roja yekşembiyê. Êdî hatina Beyrem Beg bi Isme’îl Beg Bebe
- 15 di sala hezar û sed û heştê û du. Ê hatina Isme’îl Padişah ber Tîyariyan¹² di sala hezar
û sed û heştê û nehê. Ê hatina kuliyên zer (*ceradê esfer*)¹³ di sala hezar û sed û nehêwêd. Ê hem
li wê muddetê qewimî cenga di mabeyna Cizîriyan û Muhemmed Beg û gelek kuştî ji wê [cengê]. Ê hatina ta‘ûnê bo ‘Emadî¹⁴ di sala

⁸ Ez ji xwendina xwe ya vê peyvê ne piştrast im, lê li gor destxetê bi tenê ev her du awa mumkîn in: Kamîzek û Kamîzik. Huartî wek Kam-Nîrek xwendiyê, lê ev xwendin di destxetê de mumkîn nîne.

⁹ Ev nav îro wek “Dostkî” ye, û beramberî eşireteke kurdî ya li herêmêndî navbera Dihok û Geverê de ye, tevî ku wek *Dostekî/Dustekî* di serdemên kevntir de, wek xanedaniyek li serdema Merwanîyan xwedanê wateyê berfirehtir ji bûbe. Bnr. Mehrdad R. Izady. “Destpêk” bo *The Sharafnâme, Or, The History of the Kurdish Nation, 1597– Book One*, ya Prince Sharaf al-Dîn Bitlîsî, ed. Mehrdad Izady R. (Costa Mesa: Mazda, 2005), xviii.

¹⁰ Kelîmeya “hatin” li vir û li gelek cihên din bi menaya ‘gihîştin’ û ‘muhasere’ bi kar hatiye.

¹¹ An jî Seydan, ku di wî halî de dibe ku ev nav Zeydan be û bi xeletî wisa hatibe nivîsîn.

¹² Balkêş e ku navê vê herêmê di metna farsî de wek Tîyariyan, anku bi şiklê xwe yê kurdî tevî paşgira -*(y)an*, ya navên cihan, hatiye.

¹³ Nivîskarî di vê metna farsî de ev terkîba bi kelîmeyên erebî ku kelîmeyên wê di farsiyê de ne li kar in hilaniye.

¹⁴ Bixwîne “Amêdî”.

hezar û sed û heştê û nehwêd û du.

Û hatina bûbelerzê¹⁵ di sala hezar û sed û nehwêd û şeş.

4.1 Tehlîl û şîroveya naveroka kronîkê

Piştî vê wergera herfî ya metnê, em dê niha heman naverokê bi şiklê listeyekê û bi tarîxên mîladî rêz bikin, herwiha navan li dû telifuz û îmlaya kurdî binivîsin da ku têgihîştin û teqîbkirina tarîx û navên di metnê de hatine hilanîn hêsantir be, û amajeyên bo naveroka metnê di têbînî û şîroveyên jêrîn de yeksertir be.

Rêz	Qewimîn	Hîcrî	Mîladî
1	Hatina ava reş û lehiyê li Zaxoyê	1106	1694
3	Şerê Mehdiyê kazîb li dijî dasiniyan	1117	1705
4	Şerê Sêmêlê	1126	1714
5	Şerê Hesên Paşa li Çiyayê Şingarê	1125	1713
6	Xelaya mezin	1101	1689
6	Şerê Kamîzek / Kamîzik	1113	1701
7	Kuşîna Hemze Begê Şîrazî û Melek Axayê Doskî	1112	1700
7	Kuşîna Zubeyr-xan Beg	1124	1712
8	Kuşîna Xalid Axayê Şerefan û Qutas	1138	1725
9	Şerê Bexdayê di navbera Îran û Osmaniyan de	1146	1733
9	Sefera Tehmezê şahê Îranê bi ser Mûsilê ve	1155	1742
10	Xelaya mezin	1171	1757
11	Ta û ta'ûn	1172	1758
11	Hatina Beyrem Beg li gel Suleyman Paşa Bebe	1167	1753
12	Sefera Îbrahîm Beg bo nav mizûriyan û zeftkirina şkefta Mîr Sîdan	1180	1766
13	Mirina Behram Beg, 21ê xezîranê roja yekşembiyê	1181	1767
14	Hatina Beyrem Beg li gel Îsmâil Beg Bebe	1182	1768
15	Sefera Îsmâil Paşa bo ser Tiyariyan	1189	1775

¹⁵ Ev kelîme di farsiyê de nîne, bi kurdiya herêma Badînan heye bi şiklê “bîbelerz” û “bîvelerz”; herwiha bi kurmanciya Şemzînan “bûmelerz” û bi soranî jî “bomelerz” e. Diyar e peyva “bîbelerz” ya badîni jî heman peyva “bûbelerz” ya di destnivîsarê tê, ji ber ku dengê (û) ya kurdî di lehceya badîni de dibe (î). Herçend jî bo qaîdeyê dengnasî pêdivî bi daneyên zêdetir heye, lê wek feraziye em dikarin bibêjin ku ev guherîna dengî (û > î) di badîni de li dawîya sedsala 18an hêj dest pê nekiribû, lê di wextekî paştir de rû daye. Ya rast metneke Eqîdeyên Îslamî ya kevntir an jî jî heman dawîya sedsala 18an, bi devoka Amêdî û Akreyê hatî nivîsîn, vê feraziyeyê piştrast dike, lewre li wir ti nimûneyên vê guherîna dengî nayêne dîtin. Ji bo vê metna navhatî bnr. Huart, “La prière canonique musulmane,”92–109.

16	Peydabûn û êrişa kuliyên zer	1190	1776
17	Şerê cizîriyan û Mihemed Beg û qetlî'ama mezin a ji wî şerî	1190	1776
17	Ta û ta'ûn li Amêdiyê	1192	1778
18	Bûmelerz/Bîbelerz	1196	1781

Ev qewimînên di vê kronîkê de hatine qeydkirin li çav kêmiya çavkaniyên li ser tarîxa mehellî ya navçeyê gelek girîng in û reng e pêdivî bi şîroveyên dûvedirêj hebin da ku di nav çarçoveya xwe ya tarîxî de bêne bicihkirin. Lê belê, li vir em dê bi tenê bi kurtî têbînî û şîroveyên zerûr binivîsin.

Rêz 3–4: *Mehdiyê kazib* yanî Mehdiyê sexte, qelp. Ne diyar e ka ev “Mehdî”yê di vê kronîkê de behsa wî tê kirin kî ye; dibe ku Şah an femandarekî dewleta Sefewiyîyan be (ku li wê serdemê Sultan Huseyn serekiya wê dewletê dikir û em dizanin ku xwedanê îdiayên mezin ên dînî bû), lê belê ti seferên bo nav wê herêma ku di nav Osmaniyan de bû nehatine qeydkirin.¹⁶ Lewma dibe ku ev “Mehdî” şexsiyetekî din be.

Rêz 4: *Devasînî*, pirjimara *Dasînî* ye, ku di serî de eşîret¹⁷ an jî qismekî êzdiyan bûye û merkeza wan Dihok an jî Şêxan bûye. Di *Şerefnamê*yê de wek “taşinî” û beramberî tayîfeyeke êzdiyan hatiye, lê di hindek çavkaniyan de yekser beramberî êzdiyan hatiye bikaranîn.¹⁸ Navê “Dasînî” herwiha wek “lîwa” an jî “sancaq” jî di salnameyê Osmanî ya Diyarbekirê ya 1632–41ê dexuya dibe.¹⁹ Evliya Çelebi jî di *Seyahatnameya* xwe de gelek caran gava zanyarî û dîtînen xwe yên li ser êzdiyan derdibire kelîmeya “Dasnî” jî hildiîne, wek *Yezîd-î Dâsnî* anku “êzdiyê dasnî”.²⁰ Xuya ye ku di serdemên cuda de çarçoveya menayî ya tîrma “Das(i)nî” guheriye, lê di çarçoveya vê kronîkê de xuya ye ku nivîskar behsa seferê dîke ku femandarekî musulman li herêma Dihokê bi ser êzdiyan ve dibe.

Rêz 4: Kelîmeya “gebr” berê (heta sedsalên 15–16an jî) bi menaya “zerdeştî” û wek hemmenaya “agirperest” li kar bûye; paşê menayên pejoratîv wek *gavur* bi tirkî, anku ‘bêdîn’ hilgirtiye. Wisa xuya ye ku di vê salnameyê de jî bi menaya “bêdîn” an jî wek cema’eteke dînî ya derveyî îslamê bi kar hatiye. Ji ber ku Sêmêl (li wîlayeta Dihokê – Mûsilê) devereke bi piranî fileh bû û serdemên

¹⁶ Rudi Mathee. “Safavid dynasty.” *Encyclopædia Iranica, edîsyona înternetî* (2008), berdest e: <http://www.iranicaonline.org/articles/safavids> [22 çile 2015].

¹⁷ Li gor ku Minorsky ji kitêba *Masâlik al-Absâr* ya Şîhab ed-dîn el-‘Umerî (mir. 1348) vediguhêze, li wê serdemê (sedsala 14an) “Dasînî” wek eşîreteke kurd ya li herêma Mûsil û ‘Akrê [Akrê] hatiye hilanîn. Bnr. V. Minorsky. “Kurds, Kurdistan” *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, cild I (1960), 456.

¹⁸ Bitlîsî, *The Sharafnâme*, 23, 36.

¹⁹ Bnr. Martin van Bruinessen û Hendrik Boeschoten. *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (Leiden: Brill, 1988), 19–20.

²⁰ Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman û Sezgin Ibrahim. *Evliyâ çelebi Seyahatnâmesi. cild. 5.* (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 3.

nêzîktir de êzdî jî lê bi cih bûne. Wisa jî ev sefer bi ser yek ji van du komên dînî yên ne îslamî ye.

Rêz 5: Ev heman Hasan Paşayê waliyê osmanî yê Bexdayê ye ku ji sala 1702 heta 1723yan hukim kiriye. Tarîxa vê sefera wî di hindek çavkaniyan de wek 1715 hatiye.²¹

Rêz 6: Ev peyv “Kamîzek” ne diyar e çî ye û dibe ku xwendina me jî ne rast be. Dibe ku di çavkaniyên tarîxî de hebe, lê em di yekê de bi ser vî navî nehatine.

Rêz 7-8: Dibe ku Zubeyr-xan Beg heman Zubêr Paşayê kurê Qubad Paşa be, ku mîrekî Amêdiyê bûye²² û li dû Qubad Paşa û berî Behram an Beyrem Paşa hatiye.

Rêz 9-10: *Tehmez Şahan* ‘Tahmasb Qulî’ navên Nadir Şah in, ku serekê xanedana Efsariye û li dû Safewiyan ji 1736 heta 1747an hukm li Îranê kiriye. Ev qewimîna tê behskirin muhasereya Mûsilê ji aliyê hêzên Nadir Şahî ve ye, ku di hemleya xwe de bi ser neketibûn.²³ Heman qewimîna tarîxî di salnameya siryanî de wek “sala Tahmasp” hatiye û bi sala 1744–5an ve hatiye nisbetkirin.²⁴

Rêz 10: Huart diyar dike ku kurdên sunnî vî navê *kelb* li pareyê îranî (ihtimalen pareyê *şahî*) dikan, ji ber ku resmê şerî li ser e û kurdan ew wek pişik dîtiye û ji kelîmeya erebî bi menaya pişikê *kelb* navê pareyî kirine *kelbî*.²⁵ Lê belê, Huartî pirsyara vî pareyî ji cîgirê sefirê Frensayê li Mûsilê kiriye û jê hîn bûye ku *kelbî* bes bo hisêbkirina rayêx û techîzata hemamên giştî li kar e. Li dû zanyariyên wî, bo wî zemanî, sê *kelbî* 140 pare an jî sê qurîş û nîv bûye.²⁶ Wisa diyar e ku *kelbî* pareyekî nisbeten binirx bûye û di vê risteya di belgeyê de giraniya xelayê bi giranbihayiya genimî (*çaryek kilo = 21 kelbî*) hatiye diyarkirin.

Rêz 11-12: Beyrem Beg bi ihtimaleke mezin ew mîrê Amêdiyê ye ku herwiha bi navê Behram an jî Mîr Behramê Mezin naskirî ye û ji sala 1723/1725 heta 1767ê hukim kiriye.²⁷

Rêz 11-12: Çendîn Suleyman Paşa di tarîxa Babaniyan (1650–1850) de hene. Suleyman Paşa Bebeyê di vê salnameyêde tê behskirin di deheyên 1740–50–60an de paşatiya Babanan kiriye, li terefê Osmanîyan hereket kiriye, û carinan bi

²¹ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. (Istanbul: Nûbihar, 2010 [1937]), 196.

²² Agahiyên me yên derheqê mîrên Amêdiyê bi giştî ji van çavkaniyan in: Zeki Beg, *Kürtler*; Zahid Birîfkanî, ed. *Laleşîn: Dîwana Şêx Memdu'ê Birîfkanî* (Stockholm: Apec, 1997), 13.

²³ Bnr. Zeki Beg, *Kürtler*, 200.

²⁴ Harrak, “Northern Mesopotamia,” 297.

²⁵ Lê peyva “kelb” bi kurdi herwiha bi menaya “seg/kûçik” e û beraqiltir e ku ev menaya peyvê di bingeha navê pareyî de be.

²⁶ Huart, “Prière canonique,” 88.

²⁷ Birîfkanî, *Laleşîn*, 13; Zeki Beg, *Kürtler*, 720; David N. MacKenzie. “Bahdînan.” *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, cild I (1960), 920.

destê reqîbê xwe Salim Babanê ji terefê Nadir Şahê îranî ji paşatiyê hatiye xistin.²⁸

Rêz 12 û 14: Kelîmeya *bebeh* her wekî *bebah*, *bebeh* awayên kelîmeya “baban” e, ku di *Şerefnameyê* de jî ev nav wek *babe* hatiye.²⁹

Rêz 13-14: Ev Behram Beg heman mîrê Amêdiyê ye ku li jorê hate behskirin û sala mirina wî ya li vir wek 1767 (1181 h.) hevaheng e ligel çavkaniyên din.³⁰ Herwiha, awayê danîna tarîxê wek bîst û yek roj ji meha xezîranê roja yekşembiyê di kurdewariyê de şiklê hesab û gotina tarîxan e. Heta qeydkirina roja mirina vî mîrî wisa bi serûberî, cuda ji qeyda hemû qewimînên din, ihtimalen nîşana girîngiya vî mîrî li ber nezera mustensixî ye. Jixwe Zeki Beg jî derheqê wî de dibêje ku ji destpêka mîrîtiya wî ya ji 1725ê heta mirina wî ya 1767ê mîrnişîniya Amêdiyê pêşketinên gelek girîng bi xwe ve dîtî,³¹ di demekê de ku MacKenzie diyar dike ku di bin hukmê mîr Behramê Mezin de binemala Badînan gihişte dewra xwe ya herî bihêz û serkeftî.³²

Rêz 14-15: Wesfê “bebe” anku “baban” li gel navê Îsmâil Paşa hatiye, lê dibe ku ev xeletiya mustensixî be, lewre paşayekî ji binemala Baban yê bi wî navî nîne, lê mîrê Amêdiyê yê ku li dû Behram Beg hatiye kurê wî yê bi navê Îsmâil e ku ji 1767 ta 1796an hukim kiriye.³³ Lê belê, dişa ne diyar e ka çima gotiye “hatina Beyrem Beg li gel Îsme’îl Beg” di demekê de ku Beyrem Beg (heke heman Behram Beg be) sala pêştir miriye.

Rêz 15: Tiyar (di belgeyê de “Tiyaryan”) geliyek e ku dikeve bakurê Amêdiyê û nav hidûdên Çelê û ji navendên serekî yên mesîhiyên (aşûrî/nestûrî) herêma Hekariyê bû. Ev sefera “Isme’îl Padişah bi ser Tiyaryan” di herdu kronîkên behskirî de yekemîn şerê rêkxistî ye di navbera kurd û mesîhiyên wê herêmê de, ku li dû vê tarîxê nêzikî sedsalekê mîrên kurd ên Badînan û Rewandizê³⁴ û herwiha yên Botan û Hekaryan bi rengêkî nizamî êriş birine ser cemaetên mesîhî yên aliyê Dihok-Mûsilê û yên Hekaryan. Lê belê, seyr e ku di salnameya siryanî de behsa vê seferê nehatiye kirin. Dibe ku sebeb ew be ku salnameya siryanî zêdetir qewimînên li aliyê mesîhiyên Mûsil-Dihokê qeyd kirine.

²⁸ David McDowall. *A Modern History of Kurds* (London: I.B. Tauris, 2004), 33–34.

²⁹ Bnr. W. Behn. “Bābān.” *Encyclopædia Iranica* (1988), edîsyona înternetî (2011), berdest e: <http://www.iranicaonline.org/articles/baban-2>[22 çile 2015].

³⁰ Birîfkanî, *Laleşîn*; Zeki Beg, *Kürtler*, 720; MacKenzie. “Bahdînan.”

³¹ Zeki Beg, *Kürtler*, 720.

³² David N. MacKenzie. “Bahdînan.” *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden: Brill, 1960). Cild I, r. 920.

³³ Zeki Beg, *Kürtler*, 720; MacKenzie, “Bahdînan,” 920.

³⁴ Di salnameya siryanî de, ku me di serê vê gotarê de bi kurtî behs lê kir, ji serê salên 1830an ve êrişên mîrên kurd yên wek Îsmâil Paşayê Badînan (Îmadiye) û Mîrê Koreyê Rewandizê bi ser dêra Rabban Hormizda Elqoşê û sefera Mîr Bedîrxan ya bi ser Tiyarê bi berfirehî hatine qeydkirin. Harrak, “Northern Mesopotamia,” 298.

Rêz 17–18: Ev ta û ta'ûna li Amêdiyê herwiha di kronîka siryanî de jî wek "ta'ûna mezin" derbas dibe.³⁵

Li gel van têbîniyên jorê, me nekarî çendîn şexsiyetên di vê kronîkê de hatine hilanîn destnîşan bikin, ji wan Hemze Begê Şîrazî, Melek Axayê Doskî, Xalid Axayê Şerefan, Qutas, İbrahîm Beg û Mîr Sîdan (Zêdan?). Herwiha, me behsa vê bûmelerza sala 1781ê di belgeyên tarîxî de nedîtiye û di salnameya siryanî de jî behs lê nehatiye kirin. Bê guman bi rêya vekolîna serekaniyên tarîxa devkî û nivîskî ya herêmê agahiyên deqîqtir dê li ser van şexsiyet û qewimînan jî dê bi dest biketana, lê hewleke wisa berfireh derveyî çarçoveya vê xebatê ye.

Wek me li jorê behs kir, ev nerîta nivîsîna kronîkan bi taybetî di nav tarîxnivîsên siryanî de berbelav bûye. Di salnameyên siryanî de şiklekî taybet ê nisbetkirina salan bi qewimînan heye, wek "sala Tahmasp" ji bo sala ku Nadir Şah Tehmez (Tahmasb) Qulî yê îranî sefer anî ser Mûsilê. Ev awayê binavkirina salan di vê salnameya me de nîne. Lê belê, bi rengekî balkêş, fi'la "hatin" (bi farsiya xwe *âmeden*) di sazkirina derbirîna qewimînan tarîxî de xwedana roleke girîng e. Ev fi'l hem bi menaya "çêbûn" an "qewimîn"ê bi kar hatiye, wek "hatina xelaya mezin", anku qewimîn an jî rûdana xelayê; û hem jî gelek caran bi menaya "sefer birin" an jî "êriş birin" a mîr an paşayekî bi ser bajarekî ve bi kar hatiye, wek "hatina Tehmez şahê 'ecem bo şehre Mûsilê", anku sefera vî şahî bo ser vî bajarî bi merema fethkirinê.

Axirî, nivîskarê vê kronîkê ji nezer û helwêsteke îslama sunnî li cîhanê dinêre ku ev yek di wesfa wî ya qewimîn û kom û şexsan de diyar e. Bo nimûne, derheqê Sêmêlê de dibêje "ku gundê gebran" (farsî: *ka dah-e gabrân ast*) e. Weku me li jor di şîroveya rêza 4 de behs kir, peyva "gebr" bi ihtimaleke mezin bi menaya "bêdîn" an jî menayeke wisa xerab û vederker hatiye bikaranîn û ji ber ku li Sêmêlê fileh (û derengtir êzdî jî) hebûne, nivîskar vî wesfê tehqîramîz ji bo van komên dînî bi kar tîne. Ev yek jî nîşaneke helwêsta neyarane ya nivîserê salnameyê ye li hember an êzdiyan an filehan an jî her du komên dînî yê xeyrî îslamî. Her dîsa di rêza neh de dibêje "cenga ku waqî' bû li Bexdadê di mabeyna "Ecem û Musulmanan" (farsî: *va jang-e ka vâqi 'şod dar Baghdād dar mîyân-e 'ajam va mosalmānān*). Wek baw e di nav kurdan de, peyva 'ecem bi rengekî giştî ji bo Şî'eyan tê gotin. Wisa jî, xuya dibe ku ji bo nivîskarî Şî'e ('ecem) di nav heman koma musulmanan de nîne, ku ev yek jî cîhanbîniya wî ya sunnî-navendî aşkera dike.

5. Li şûna encamê

Di vê belgeya ji corê kronîk an salnameyê de çendîn qewimînan siyasî û civakî yê bakurê Mezopotamyayê, anku Mûsil, Badînan û Botan û Hekaryanê, ligel çendên Bexdayê, ji sala 1674 heta 1781ê hatine qeydkirin. Mirov dikare vê herêmê herwiha wek başûr-rojavayê Kurdistanê Osmanî jî hesab bike. Piraniya

³⁵ Harrak, "Northern Mesopotamia," 297.

qewimînên tê de têne qeydkirin yên herêma Amêdiyê û dewrûberên wê ne, lewma bi ihtimaleke mezin nivîserê salnameyê û mustensixê destnivîsarê ji Amêdiyê an dewrûberên wê ye. Qewimînên ku hatine veguhastin di serdema Mîr Îsmâil Paşayê kurê Mîr Baramê Mezin de diqedin.

Herçend qeydkirina qewimînên tarîxî yên girîng bi şiklê salnameyên wiha, çî li kolofonên kitêban, çî li ser parçe kaxezan an jî li ser keviran, li herêma Rojhilata naverast ne tiştêkî xerîb be jî, em nizanin ka heta çî dereceyê di nav mustensix û nivîskarên kurd de kiryareke berbelav bûye. Hindî ku em pê dizanin, ev belgeya ku me li vir pêşkêş kir tenê salname ye ku ji aliyê kurdekî ve di serdemeye nisbeten kevn de li ser herêmeke kurdnişîn û qewimînên li wê hatibe nivîsîn. Lewma ev belgeya ku di vê xebata berteng de hatiye pêşkêşkirin nimûneyeke seyr a tarîxnivîsiyê ye ku tê de nivîser bi çavê musulmanên sunnî li rûdan û qewimînên siyasî dinêre û meseleyên mehellî û giştî bi hev re behs dike. Ya ku me li vir kiriye, bes berçavkirin û pêşkêşkirina belgeyê bi çend têbînîyan bû, lê belê hêja ye ku pisporên tarîxa mehellî ya Badînan û Bakurê Mezopotamyayê, an jî yên Kurdistanê Osmanî, û pisporên tarîxa sedsalên 17 û 18an bi rengekî mufessel li zanyariyên vê belgeyê bikolin û ji bo sabitkirina qewimînên girîng ên civakî û siyasî yên herêmê istifadeya pêwîst ji vê çavkaniyê bikin.

Bibliyografya

- Behn, W. "Bābān." *Encyclopædia Iranica* (1988), edisyona înternetî (2011): <http://www.iranicaonline.org/articles/baban-2>.
- Birîfkanî, Zahid, ed. *Laleşîn: Dîwana Şêx Memdu'hê Birîfkanî*. Stockholm: Apec, 1997.
- Bitlîsî, Prince Sharaf al-Dîn. *The Sharafnāma, Or, The History of the Kurdish Nation, 1597– Book One*. ed. Mehrdad Izady R. Costa Mesa: Mazda, 2005.
- Bruinessen van, Martin, û Hendrik Boeschoten. *Evliya Çelebi in Diyarbekir*. Leiden: Brill, 1988.
- Calmard, Jean. "Huart Clément," *Encyclopædia Iranica*, cild XII, Fasc. 5 (2004), 550-551; berdest e li ser înternetê: <http://www.iranicaonline.org/articles/huart-clment>.
- Dağlı, Yücel, Seyit Ali Kahraman, û Sezgin Ibrahim. *Evliyâ çelebi Seyahatnâmesi*. cild. 5. Istanbul: Yapı Kredi Yayinlari, 2001.
- Fuad, Kamal. *Kurdische Handschriften*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1970.
- Harrak, Amir. "Northern Mesopotamia in a 19th Century Syriac Annalistic Source." *Le Muséon* 119, no. 3 (2006): 293–305.
- Huart, Clemant. "La prière canonique musulmane, poème didactique en langue kurde." *Journal Asiatique* V (1895): 86–110.
- Izady, Mehrdad R. "Destpêk" bo *The Sharafnāma, Or, The History of the Kurdish Nation, 1597– Book One*. ji Prince Sharaf al-Dîn Bitlîsî, ed. Mehrdad Izady R., xviii. Costa Mesa: Mazda, 2005.
- MacKenzie, David N. "Bahdînan." *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. cild I (r. 920). Leiden: Brill, 1960.

- Mathee, Rudi. "Safavid dynasty." *Encyclopædia Iranica*, edîsyona înternetî (2008): <http://www.iranicaonline.org/articles/safavids>.
- Minorsky, V. "Kurds, Kurdistan" *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, cild I (qism iii, rr. 447-464). Leiden: Brill, 1960.
- McDowall, David. *A Modern History of Kurds*. London: I.B. Tauris, 2004.
- Zeki Beg, Muhammed Emin. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. wer. V. Ince, M. Dağ, R. Adak.
- Ş.Aslan.Istanbul:Nûbihar,2010[1937].

Servehî I: Berperê salnameyê ji destnivîsarê (Ms. or. fol. 4218, berper 71b)

